https://doi.org/10.32849/2409-9201.2026.26.41

УДК 347.92 UDC

ЗЛОВЖИВАННЯ ПРОЦЕСУАЛЬНИМИ ПРАВАМИ З ОГЛЯДУ НА ПЕРЕШКОДИ ЕФЕКТИВНОМУ СУДОЧИНСТВУ У ЦИВІЛЬНИХ СПРАВАХ

Світлана БИЧКОВА

доктор юридичних наук, професор

Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України (Київ)

ABUSE OF PROCEDURAL RIGHTS IN VIEW OF OBSTACLES TO EFFECTIVE ADJUDICATION IN CIVIL CASES

Svitlana BYCHKOVA

Doctor of Law Sciences, Professor

Academician F.H. Burchak Scientific Research Institute of Private Law and Entrepreneurship of the NALS of Ukraine (Kyiv)

https://orcid.org/0000-0002-8227-2127

За мету статті поставлено дослідження явища «зловживання процесуальними правами», визначення ознак такого зловживання і, як наслідок, – створення умов для забезпечення ефективності цивільного судочинства.

Підґрунтям методології наукової розвідки стали загальнонаукові та спеціальні методи пізнання правових явищ. Зокрема, було використано такі методи: порівняльно-правовий і формально-логічний методи, метод індукції та дедукції.

Наукова новизна полягає у формулюванні авторського визначення поняття зловживання процесуальними правами, уточненні його ознак крізь призму судової практики Верховного Суду та Європейського суду з прав людини.

Здійснено комплексне дослідження феномену зловживання процесуальними правами як однієї з ключових загроз ефективності цивільного судочинства в Україні. Обґрунтовано, що зростання кількості випадків недобросовісної процесуальної поведінки учасників справи безпосередньо впливає на дотримання розумних строків розгляду та вирішення цивільних справ, підриває довіру до судової влади та створює ризики порушення права на справедливий суд, гарантованого статтею 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних

The purpose of the article is to study the phenomenon of «abuse of procedural rights», to determine the signs of such abuse and, as a result, to create conditions for ensuring the efficiency of civil proceedings.

The methodology of scientific research was based on general scientific and special methods of cognition of legal phenomena. In particular, the following methods were used: comparative legal and formal logical methods, induction and deduction methods.

The scientific novelty lies in the formulation of the author's definition of the concept of abuse of procedural rights, clarification of its signs through the prism of the judicial practice of the Supreme Court and the European Court of Human Rights.

A comprehensive study of the phenomenon of abuse of procedural rights as one of the key threats to the efficiency of civil justice in Ukraine has been conducted. It has been substantiated that the increase in the number of cases of unfair procedural behavior of the participants in the case directly affects the observance of reasonable deadlines for the consideration and resolution of civil cases, undermines trust in the judiciary and creates risks of violation of the right to a fair trial guaranteed by Article 6 of the Convention

свобод.

Проаналізовано положення Цивільного процесуального кодексу України (ЦПК України) щодо неприпустимості зловживання процесуальними правами як однієї з основних засад (принципів) судочинства та охарактеризовано перелік дій, які можуть бути кваліфіковані як такі зловживання. Встановлено, що чинне законодавство використовує оцінні категорії, що зумовлює широку дискрецію суду та потребу у виробленні чітких критеріїв їх застосування.

Узагальнено практику Верховного Суду, який розглядає зловживання процесуальними правами як особливий різновид процесуального правопорушення, що полягає у використанні суб'єктивних прав всупереч їх призначенню та з метою перешкоджання здійсненню правосуддя.

Обґрунтовано необхідність законодавчого закріплення чіткої дефініції та конкретизації критеріїв такого зловживання з метою забезпечення правової визначеності, підвищення ефективності цивільного судочинства та запобігання затягуванню розгляду справ.

Ключові слова: зловживання процесуальними правами, цивільне судочинство, принципи цивільного судочинства, учасники судового процесу, захист прав та інтересів, добросовісність, доказування, розумні строки.

for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms.

The provisions of the Civil Procedure Code of Ukraine (CPC of Ukraine) on the inadmissibility of abuse of procedural rights as one of the basic principles (principles) of judicial proceedings are analyzed and a list of actions that can be qualified as such abuses is characterized. It is established that the current legislation uses evaluative categories, which determines the broad discretion of the court and the need to develop clear criteria for their application. The practice of the Supreme Court is summarized, which considers abuse of procedural rights as a special type of procedural offense, which consists in the use of subjective rights contrary to their purpose and with the aim of obstructing the administration of justice.

The need for legislative consolidation of a clear definition and specification of the criteria for such abuse is substantiated in order to ensure legal certainty, increase the efficiency of civil proceedings and prevent delay in the consideration of cases.

Keywords: abuse of procedural rights, civil proceedings, principles of civil proceedings, participants in the trial, protection of rights and interests, good faith, evidence, reasonable terms.

Вступ. Зловживання процесуальними правами на сьогодні можна розглядати серед ключових загроз ефективності цивільного судочинства, адже правосуддя у цивільних справах дедалі більше залежить від процесуальної поведінки учасників судового процесу. Наявна судова практика свідчить про збільшення випадків використання ними процесуальних прав для перешкоджання здійсненню правосуддя загалом або принаймні у розумні строки.

Необхідність вирішення проблеми зловживання процесуальними правами набуває особливої актуальності в умовах завантаженості суддів. Це явище підриває довіру до суду, порушує баланс між процесуальними правами сторін, створює ризики для незабезпечення права на справедливий суд, а також умови для виходу за межі розумних строків розгляду справ. У світлі практики Європейського суду з прав людини це прямо пов'язано із порушенням ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Так, Європейський суд з прав людини ще у п. 35 Рішення від 07.07.1989 р. у справі «Unión Alimentaria Sanders SA v. Spain» (заява № 11681/85) підкреслив: передбачене ч. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод право особи на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку кореспондується з обов'язком добросовісно користуватися наданими законом процесуальними правами, утримуватись від

дій, що зумовлюють затягування судового процесу, та вживати надані процесуальним законом заходи для скорочення періоду судового провадження [13].

Огляд літератури та сучасного стану проблеми. Окремі аспекти зловживання процесуальними правами, забезпечення добросовісної поведінки учасників судового процесу постійно стають предметом наукових розвідок. Відповідні питання у своїх працях піднімали, зокрема І. А. Боровська, Н. Ю. Голубєва, К. М. Гуртова, А. Л. Паскар, С. Я. Фурса, Є. І. Фурса, М. М. Чабаненко, Г. В. Чурпіта. Водночас, дискусія у відповідному контексті не припиняється, а більшість проблем залишаються невирішеними. Крім того, у більшості досліджень відсутні чіткі критерії відмежування правомірної поведінки від зловживання процесуальними правами, що зумовлює необхідність подальших наукових розробок.

Мета та завдання дослідження. За мету при написанні статті поставлено дослідження явища «зловживання процесуальними правами», визначення ознак такого зловживання і, як наслідок, – створення умов для забезпечення ефективності цивільного судочинства.

Для досягнення цієї мети як завдання визначено: проаналізувати наукові підходи до формулювання поняття зловживання процесуальними правами; виокремити основні ознаки та критерії такого зловживання; проаналізувати судову практику на предмет типових форм прояву відповідного феномена; дослідити вплив зловживання процесуальними правами на ефективність цивільного судочинства; запропонувати шляхи вдосконалення правового регулювання у цій сфері.

Виклад основного матеріалу. Неприпустимість зловживання процесуальними правами законодавцем визначено як одну із основних засад (принципів) цивільного судочинства (п. 11 ч. 3 ст. 2 ЦПК України), що виявляється, як простежується із нормативного формулювання положень частин 1, 2 ст. 44 ЦПК України, в покладенні на учасників судового процесу (учасників справи, представників, інших учасників судового процесу) обов'язку добросовісно користуватися процесуальними правами шляхом вчинення дій, які відповідають завданню цивільного судочинства. Отже, невиконання учасниками судового процесу обов'язку добросовісно здійснювати свої процесуальні права має кваліфікуватися як зловживання ними.

М. М. Чабаненко зауважив, що конструкція зловживання процесуальними правами, яка ґрунтується на їх протиставлянні із завданнями судочинства, є неспроможною і призводить до обмеження принципів диспозитивності та змагальності, адже виконання цих завдань виявляється відповідним інтересам лише однієї сторони, на користь якої суд ухвалив рішення по суті справи [17, с. 77].

Певне раціональне зерно в такій думці простежується. Проте повністю посісти подібну позицію не можна. Справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільної справи із визначеною у ч. 1 ст. 2 ЦПК України метою достатньо часто відповідає інтересам обох сторін. Але ми підтримуємо цитований погляд на нелогічне протиставляння зловживання процесуальними правами із завданням цивільного судочинства з інших міркувань: встановлення відповідності (невідповідності) завданню цивільного судочинства є доволі «розмитим» оцінним критерієм. Задля ж забезпечення справедливого і неупередженого розгляду та вирішення справи критерії зловживання процесуальними правами мають бути конкретнішими.

Загальноприйнятною вважається така поведінка учасників судового процесу, яка вказує на її відповідність основним засадам і правилам судочинства, зокрема, здійснюється з дотриманням процесуальних прав учасників справи, відповідає правилам етики, професійним стандартам та принципу неприпустимості зловживання процесуальними правами [15, с. 84].

Однак, як підкреслюється в юридичній літературі, оцінюючи поведінку учасників процесу, не варто забувати, що вони мають право захищати свої права та законні інтереси будь-яким передбаченим законом способом, який вважають найбільш ефективним. При цьому відсутні нормативні зобов'язання «піклуватися про комфортність процесу для іншої сторони». Тому виникає необхідність у наявності критеріїв кваліфікації поведінки учасників

процесу для встановлення ознак зловживання процесуальними правами [1, с. 137]. Адже вирішальним для суду є встановлення меж, починаючи з яких, процес здійснення права перетворюється на зловживання ним [7, с. 157].

Деякі науковці вважають, що здійснення процесуальних прав здійснюється до тих меж, допоки це не суперечить інтересам іншої сторони [5, с. 28]. Вбачається, що у більшості випадків навіть добросовісне здійснення процесуальних прав однією стороною суперечить інтересам іншої сторони. Взяти, до прикладу, пред'явлення зустрічного позову. Тому ми не можемо підтримати наведене міркування.

Цивільне процесуальне законодавство України не містить поняття «зловживання процесуальними правами». Хоча у ЦПК України визначається невичерпний перелік дій, що суперечать завданню цивільного судочинства і які залежно від конкретних обставин суд може визнати зловживанням процесуальними правами. Такими діями, згідно із ч. 2 ст. 44 ЦПК України, зокрема, є:

1) подання скарги на судове рішення, яке не підлягає оскарженню, не є чинним або дія якого закінчилася (вичерпана), подання клопотання (заяви) для вирішення питання, яке вже вирішено судом, за відсутності інших підстав або нових обставин, заявлення завідомо безпідставного відводу або вчинення інших аналогічних дій, що спрямовані на безпідставне затягування чи перешкоджання розгляду справи чи виконання судового рішення;

2) подання декількох позовів до одного й того самого відповідача (відповідачів) з тим самим предметом та з тих самих підстав, або подання декількох позовів з аналогічним предметом і з аналогічних підстав, або вчинення інших дій, метою яких є маніпуляція автоматизованим розподілом справ між суддями;

3) подання завідомо безпідставного позову, позову за відсутності предмета спору або у спорі, який має очевидно штучний характер;

4) необґрунтоване або штучне об'єднання позовних вимог з метою зміни підсудності справи або завідомо безпідставне залучення особи як відповідача (співвідповідача) з тією самою метою;

5) укладення мирової угоди, спрямованої на шкоду правам третіх осіб, умисне неповідомлення про осіб, які мають бути залучені до участі у справі.

Проаналізувавши наведений перелік дій, можна констатувати, що в більшості випадків законодавець використав для його формування, знову таки, оцінні поняття або категорії, що призводять до необхідності встановлення і доказування додаткового факту. Такими, наприклад, є формулювання «завідомо безпідставний», «очевидно штучний характер», «штучне об'єднання», «умисне неповідомлення». По-перше, чи розглядати певні дії як зловживання процесуальними правами, повністю покладається на розсуд суду, без визначення чітких критеріїв. Це, своєю чергою, може призвести до зловживань судом своїми повноваженнями. А по-друге, необхідність доказування судом наявності саме цілеспрямованого вчинення недобросовісних дій учасниками судового процесу може додатково призвести до затягування цивільного судочинства. При цьому, як відзначають С. Я. Фурса, Є. І. Фурса, О. М. Кузнець, доведення свідомого вчинення певних дій не завжди є можливим та доцільним, адже «пересічні громадяни не здатні зловживати своїми правами, оскільки вони, як мінімум, юридично некомпетентні» [15, с. 44]. Не будемо детально зупинятися на коментуванні здатності (нездатності) пересічних громадян та їх юридичній компетентності. Проте підкреслимо, що дійсно, інколи неможливо та недоцільно доводити свідоме (умисне, цілеспрямоване) вчинення певних дій і вбачати в них зловживання процесуальними правами.

Тому існує нагальна потреба закріплення на законодавчому рівні дефініції «зловживання процесуальними правами» і конкретизації ознак дій, що підпадатимуть під таке зловживання.

Це допоможе удосконалити механізм запобігання недобросовісній поведінці учасників судового процесу та протидії їй [3, с. 34], сприятиме підвищенню рівня доступності і передбачуваності приписів права щодо цього явища, а також відповідатиме принципу правової визначеності [6, с. 46].

Верховний Суд феномен зловживання процесуальними правами розглядає як особливий різновид цивільного процесуального правопорушення, який полягає у тому, що відбувається порушення умов реалізації суб'єктивних цивільних процесуальних прав [14]. При цьому під зловживанням процесуальними правами розуміється форма умисних, несумлінних дій учасників процесу, що знаходить своє вираження, зокрема, у вчиненні дій, неспівмірних із наслідками, до яких вони можуть призвести, використанні наданих прав всупереч їх призначенню з метою обмеження можливості реалізації чи обмеження прав інших учасників провадження, перешкоджання діяльності суду з правильного та своєчасного розгляду і вирішення справ, необґрунтованого перевантаження роботи суду. При цьому колегія суддів зауважує, що ознакою зловживання процесуальними правами є не просто конкретні дії, а дії, спрямовані на затягування розгляду справи, створення перешкод іншим учасникам процесу. Вирішення питання про наявність чи відсутність факту зловживання віднесене на розсуд суду, що розглядає справу [11], тобто визнання певних дій зловживанням процесуальними правами здійснює виключно суд, керуючись власним розсудом та виходячи з конкретних обставин справи [12].

При цьому Велика Палата Верховного Суду переконана, що використання одними учасниками судового процесу та їх представниками нецензурної лексики, образливих і лайливих слів чи символів у поданих до суду документах і у спілкуванні з судом (суддями), з іншими учасниками процесу та їхніми представниками, а також вчинення аналогічних дій є виявом очевидної неповаги до честі, гідності зазначених осіб з боку тих, хто такі дії вчиняє. Ці дії суперечать основним засадам (принципам) цивільного судочинства (пунктам 2, 11 ч. 3 ст. 2 ЦПК України), а також його завданню, яке превалює над будь-якими іншими міркуваннями в судовому процесі. З огляду на це вчинення таких дій суд може визнати зловживанням процесуальними правами та застосувати, зокрема, наслідки, передбачені ч. 3 ст. 44 ЦПК України.

На підтвердження своєї позиції суд наводить як приклад констатацію Європейського суду з прав людини зловживання правом на подання заяви, коли заявник під час спілкування з Судом вживає образливі, погрозливі або провокативні висловлювання проти уряду-відповідача, його представника, органів влади держави-відповідача, проти Суду, його суддів, Секретаріату Суду або його працівників (наприклад, ухвали щодо прийнятності у справах «Ржегак проти Чеської Республіки» від 14.05.2004 р. (заява № 67208/01), «Дюрінже та Грандж проти Франції» від 04.02.2003 р. (заяви № 61164/00 і № 18589/02) [8].

Механізм зловживання процесуальними правами зводиться до того, що особа, яка прагне досягнення певних правових наслідків, здійснення процесуальних дій (бездіяльності) зовні «схожі» на юридичні факти, з якими закон пов'язує настання певних наслідків. Незважаючи на те, що такі дії мають повністю штучний характер, тобто не підкріплюються фактами об'єктивної дійсності, певні правові наслідки, які вигідні особі, все ж таки можуть існувати [10].

Також Верховний Суд визначив, що про зловживання правом можна вести мову у разі, коли: 1) особа (особи) «використовувала/використовували право на зло»; 2) наявні негативні наслідки (різного прояву) для інших осіб (негативні наслідки є певним станом, до якого потрапляють інші суб'єкти, чиї права безпосередньо пов'язані з правами особи, яка ними зловживає; 3) цей стан не задовольняє інших суб'єктів; 4) для здійснення ними своїх прав не вистачає певних фактів та/або умов; 5) настання цих фактів/умов безпосередньо залежить від дій іншої особи (інша особа може перебувати у конкретних правовідносинах з цими особами, які «потерпають» від зловживання нею правом, або не перебувають); 6) враховується правовий статус особи /осіб (особа перебуває у правовідносинах і як їх учасник має уявлення не лише про обсяг своїх прав, а і про обсяг прав інших учасників цих правовідносин та порядок їх набуття та здійснення; особа не вперше перебуває у цих правовідносинах або ці правовідносини є тривалими, або вона є учасником й інших аналогічних правовідносин) [9].

Таким чином, зловживання процесуальними правами – це вчинення учасником судового процесу умисних недобросовісних дій з формальними ознаками дозволеної поведінки, що

виявляється у використанні суб'єктивного цивільного процесуального права всупереч його призначенню і з метою, яка суперечить завданню цивільного судочинства [4, с. 362].

Встановлювати у кожному конкретному випадку, чи добросовісно учасники судового процесу здійснюють свої цивільні процесуальні права, має суд. Хоча, звичайно, межа між добросовісним використанням своїх прав і зловживанням ними є достатньо умовною [2, с. 14]. Для полегшення здійснення своїх повноважень судом і потрібні чіткі критерії зловживання процесуальними правами. Для їх окреслення можна виділити ознаки, які у сукупності характеризують зловживання процесуальними правами:

1) відповідним процесуальним правом учасник судового процесу наділений законом;

2) таке процесуальне право учасником судового процесу здійснюється всупереч його призначенню;

3) учасник судового процесу усвідомлює недобросовісність своєї поведінки і бажає настання негативних наслідків;

4) внаслідок недобросовісного здійснення процесуального права завдається чи може бути завдана шкода правам та інтересам інших суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин, чиняться перешкоди до виконання завдання цивільного судочинства, відбувається необґрунтоване перевантаження суду;

5) метою зловживання процесуальним правом є отримання бажаного для відповідного учасника судового процесу результату (зміна підсудності цивільної справи, затягування процесу розгляду і вирішення справи, перешкоджання здійсненню суб'єктивних прав іншими особами тощо).

Висновки. Підсумовуючи вищевикладене, можна відзначити, що відсутність законодавчо визначених критеріїв зловживання процесуальними правами створює ризики неоднакового застосування норм права судами, що є несумісним із принципом правової визначеності.

Тому варто ще раз наголосити на необхідності закріплення на законодавчому рівні дефініції «зловживання процесуальними правами» і конкретизації ознак дій, що підпадатимуть під таке зловживання.

Це, своєю чергою, буде сприяти ефективності цивільного судочинства, оскільки, серед іншого, запобігатиме затягуванню розгляду і вирішення справи, сприятиме зменшенню навантаження на суддів, забезпечуватиме рівність сторін і гарантуватиме, в тому числі, виконання завдання цивільного судочинства.

Наведеним проблематика зловживання процесуальними правами, на жаль, не обмежується. У зв'язку із цим перспективними напрямами наукових досліджень можуть стати питання запобігання зловживанню правами учасниками судового процесу, встановлення співвідношення такого зловживання із процесуальними диверсіями, визначення системи правових наслідків зловживання процесуальними правами тощо.

Посилання:

1. Бачинська Н., Сампара Н. Зловживання процесуальними правами учасниками цивільного процесу. *Актуальні проблеми правознавства*. 2023. № 1 (33). С. 135–141.

2. Бичкова С. С., Чурпіта Г. В. Зловживання цивільними процесуальними правами. *Криміналістичний вісник*.2015. № 2 (24). С. 12–18.

3. Боровська І, А. Взаємозв'язок зловживання цивільними процесуальними правами з категоріями «добросовісність» та «суб'єктивне право». *Право і суспільство*. 2018. № 3. Ч. 2. С. 31 – 38.

4. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Харків: Право, 2016–. – Т. 10: Цивільний процес / редкол.: В. В. Комаров (голова), К.В. Гусаров, С. С. Бичкова та ін. 2025. 872 с.

5. Гуртова К. М. Деякі аспекти зловживання правом у цивільному та господарському судочинстві. *Право і безпека*. 2024. № 1 (92). С. 23–30.

6. Данилець Л. В. Проблемні питання *визначення поняття та доказування факту зловживання цивільними процесуальними правами. Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 6. С. 45–47. URL: https://lsej.org.ua/6_2021/13.pdf.

7. Паскар А. Л. Роль суду в попередженні зловживань процесуальними правами учасниками цивільного процесу. *Вісник Національного технічного університету України «КПІ»*. Політологія. Соціологія. Право. 2021. Вип. 2 (50). С. 155–159.

8. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 13.03.2019 р. у справі № 199/6713/14-ц. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/80854817.

9. Постанова Верховного Суду від 10.02.2021 р. у справі № 754/5841/17. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/94938438.

10. Постанова Верховного Суду від 10.09.2021 р. у справі № 766/20776/17. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/99521550.

11. Постанова Верховного Суду від 15.07.2021 р. у справі № 420/698/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/98344106.

12. Постанова Верховного Суду від 20.04.2023 р. у справі № 160/4787/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/110352414.

13. Справа «Unión Alimentaria Sanders SA v. Spain», заява № 11681/85, рішення від 07.07.1989, пункт 35. *Огляд практики застосування суддями Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду рішень Європейського суду з прав людини при прийнятті постанов за 2018 рік*. С. 19. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/oglyad_prakt_kgs_1.pdf.

14. Ухвала Верховного Суду від 06.09.2018 р. у справі № 552/2378/17. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/76350143.

15. Федосєєва Т. Р. Неприпустимість суперечливої поведінки учасника судового процесу. *Захист прав та інтересів в умовах реформування приватного права в Україні*: зб. наук. праць учасників круглого столу (4 лютого 2022 р.). Київ: Національний університет «Києво-Могилянська академія», 2022. С. 84–88.

16. Фурса С. Я., Фурса Є. І., Кузнець О. М. Зловживання правами в цивільному процесі: науково-практичний посібник / за заг. ред. С. Я. Фурси. Київ: Алерта, 2025. 300 с.

17. Чабаненко М. М. До питання зловживання процесуальними правами у вітчизняному цивілістичному процесі. *Порівняльно-аналітичне право*. 2020. № 2. С. 76–78.

Статтю було подано	31.03.2026	The article was submitted
Статтю було доопрацьовано	11.05.2026	The article has been revised
Статтю було прийнято	15.05.2026	The article was accepted